

SON DÖNEM ÇAĞATAY ŞAİRİ BABA RAHİM MEŞREB'İN KİTAB-I MEBDE-İ NUR MESNEVİSİ'NİN DİL ÖZELLİKLERİ*

*Sadi GEDİK***

ÖZET

Baba Rahim Meşreb 17. ve 18. yüzyıllarda yaşamış Son Dönem Çağatay şairidir. Onun yazmış olduğu eserlerden biri de Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi'dir. Bu makalede Baba Rahim Meşreb'in hayatı ve şairliğinden kısaca bahsedildikten sonra Kitab-ı Mebde-i Nur'un dil özelliklerinden bahsedilecektir. Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan Kitab-ı Mebde-i Nur, zengin bir dil malzemesine sahiptir. Klasik Dönem Çağatay Türkçesinden farklı birtakım dil özellikleri dikkât çekmektedir. Bu çalışmada, eserin bütün dil özellikleri belirlenmeyecek, dikkat çeken dil özellikleri ile Klasik Dönem Çağatay metinlerinden farklı olduğunu düşündüğümüz dil özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Baba Rahim Meşreb, Kitab-ı Mebde-i Nur, Çağatay Türkçesi, Dil Özellikleri

LANGUAGE CHARACTERISTICS OF LAST PERIOD CHAGATAI POET BABA RAHİM MASHRAB'S KİTAB-I MABDA-I NUR MASNAVİ

ABSTRACT

Baba Rahim Mashrab who lived in 17th and 18th centuries, was the poet of Last Period Chagatai. One of his works was Kitab-ı Mebde-i Nur Masnavi. In this article, after mentioning the life and poetism of Baba Rahim Mashrab, the language characteristics of Kitab-ı Mebde-i Nur will be described. Kitab-ı Mebde-i Nur written in Chagatai Turkish, has a very rich language material. Some language characteristics which are different from the Classical Period Chagatai Turkish, take attention. In this study, not all of language characters are going to be determined, but outcoming language characteristics and language characteristics which we think are different from Classical Period Chagatai texts, are going to be determined.

Key Words: Baba Rahim Mashrab, Kitab-ı Mebde-i Nur, Chagatai Turkish, Language Characteristics

Baba Rahim Meşreb'in Hayatı ve Şairliği

Baba Rahim Meşreb, 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın birinci yarısında yaşamış mutasavvıf bir şairdir. Nemengan'da doğmuş, ilk eğitimini burada Ahund Molla Bazar'dan almıştır.

* Bu çalışma Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Fatma Özkan danışmanlığında tamamlanan "Baba Rahim Meşreb'in Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi (İnceleme-Metin-Gramer-Dizin)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., KSÜ Afşin Meslek Yüksekokulu Türk Dili Okutmanı. El-mek: sadigedik@mynet.com

Daha sonra Doğu Türkistan'da Kaşgar şehrinde Hidayetullah İşan Afak Hoca'nın tekkesinde yedi yıl kalmış ve dinî-tasavvufî bilgisini geliştirmiştir. Melamî-Kalenderî bir derviş olan Meşreb, ömrünün büyük bir kısmını Türkistan'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada seyahatla geçirmiştir. 1711 yılında Belh valisi Mahmut Katagan'ın huzurunda onu küçük düşürücü davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle idam edilmiştir. Bugün mezarı Afganistan'ın Kunduz şehrinde. Meşreb'in şiirleri Türkistan'ın her bölgesinde büyük bir zevkle okunmuş ve dilden dile dolaşmıştır. Özellikle bugünkü Özbekistan'da, Afganistan Türkleri arasında ve Doğu Türkistan'da Baba Rahim Meşreb, şöhretini korumaktadır. Hakkında Menakıb-name yazılmış olan Baba Rahim'in hayatı ile ilgili çeşitli menkıbeler Menakıb-name'de anlatılır¹.

Meşreb, Çağatay Edebiyatının klasik sonrası devrinin temsilcilerindendir. Bu dönem Çağatay Edebiyatının gerileme ve çöküş evresidir. Bu dönemde yetişen şairler çoğunlukla Nevayî ve Fuzulî'yi taklit etmişler ve pek de başarılı olamamışlardır². Bunlar içerisinde bütün Türkistan'da büyük bir şöhrete ulaşan³ Meşreb'in ayrı bir yeri vardır. Meşreb; Klasik Edebiyatın gazel, müstezat, murabba, muhammes, müseddes, müsemmen, terci-i bend, mesnevî, kaside, kıta, rubai, muamma, çistan, tuyuğ ve müfret gibi on altı türünde başarılı eserler vermiştir⁴. Meşreb, Özbek Edebiyatında en çok müstezat yazan şairdir⁵. Meşreb, Çağatay Edebiyatının son döneminde hem lirik hem de didaktik şiirler yazmıştır. Şiirlerinde Klasik Edebiyatın temel ölçülerine oldukça sadık kalmış, vezin ve kafiye konusunda dikkatli davranmıştır. Özbek araştırmacılarından Meşreb üzerine çalışmalarıyla tanınan Abdureşit Abdugafurov; Meşreb'e mahsus "meşrebane" üsluptan söz eder. Meşrebane üslubun özellikleri; halk türkülleri gibi sade ve samimiliği ile büyüleyici olması, vezin ve kafiyelerin halkın canlı dilinden faydalanılarak yapılması ile mısralardaki sürat ve coşkunluk olarak belirtilir⁶. Aşağıdaki beyitler Meşreb'e mahsus "meşrebane" üslubu göstermesi bakımından dikkate değerdir:

sen-sen severim hâh inan hâh inanma
 kandur cigerim hâh inan hâh inanma
 ğam şâm-ı firâkıñda kebâb etti felekni
 âh-ı seherim hâh inan hâh inanma
 nâgah ser-i zülfüñ sarı boldum sañga mâyil
 ey tâc-i serim hâh inan hâh inanma⁷

Abdugafurov; Meşreb'in özellikle Nevaî ve Lütfî'ye benzer şiirler yazdığına dikkat çeker. Buna dair pek çok örnek verir:

¹ Hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için: Sadi Gedik (2010). **Baba Rahim Meşreb'in Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi (İnceleme-Metin-Gramer-Dizin)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara., Mahmut Fidancı (1994). **Şah Meşreb Menakıb-namesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

² Kemal Eraslan, "Çağatay Edebiyatı" **İslam Ansiklopedisi**, 8. Cilt, İstanbul, TDV İSAM, 1993, s. 175

³ Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", **Edebiyat Araştırmaları 2**, İstanbul, Ötüken Neşriyatı, 1989, s. 186.

⁴ Selahattin Tolkun, "Meşreb (1640-1711)" **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 454, Şubat 2001 s. 112.

⁵ H. Mamatraimova vd. **Ezgülükni Kuylagan Şair: Babarrahim Meşreb Hayatı ve İcadi**, Taşkent, Alişer Nevayî Namidagi Özbekistan Milliy Kütübhanesi neşriyatı, 2007.

⁶ Babarrahim Meşreb, **Dilim Deryai Nurdur**, Taşkent, Haz. Abdureşid Abdugafurov vd., Gafur Gulam Namidagi Neşriyat, 2004, s. 3.

⁷ Haz. Abdureşid Abdugafurov vd., age. s. 8.

Meşreb: neyleyin dildârdın bigâne boldum ʿâkıbet
 yüz gam u hasret bilen hem-hâne boldum ʿâkıbet
 kıldı bu çarḥ-ı felek rüsvâ-yı devrân ʿâkıbet
 bar u yoqum boldı âḥir yerğa yeksân ʿâkıbet

Nevayi: âh kim ol âšnâ bigâne boldı ʿâkıbet
 hecridin bihüdlüğüm efsâne boldı ʿâkıbet
 yaşurun derdimni zâhir kıldı efgân ʿâkıbet
 asrağan râzımnı yaydı seyl-i müjgân ʿâkıbet⁸

Meşreb, tasavvuf şairi olmakla beraber şiirlerinin içinde önemli miktarda dünyevî aşkı işleyen ya da sosyal içerikli şiirler vardır. Bir taraftan ilahî aşkı terennüm ederken diğer taraftan Afak Hoca tekkesinde ve Kontaçı'nın kızıyla yaşadığı iki aşkın ruhunda bıraktığı çarpıntıları anlattığı hissi uyandırır:

kâkülünġ ʿanber durur cân içide cânân kız
 közleriġ aḥter durur yüzi mâh-ı tâbân kız
 lebleriġ irür laʿl dek yüzleriġ kızıl gül dek
 barça saġga kim ḡul dek ḡizmetiġe ḡurbân kız
 bir körüp seni zâlim ḡalmanı meniġ ḡâlim
 taġ bolupdur aḡvâlim bilmediġ ki nâdân kız⁹

Meşreb, zaman zaman ikiyüzlü zahidleri, vaizleri, hocaları, zalim hükümdarları eleştiren şiirler de yazmıştır:

sen ey zâhid, naşîhatnı barıp miḡrâb ara aytkıl
 cihânda körmedim herġiz kişi sen dek riyâlıġnı
 riyâ taʿat kılıp kündüzleri özni diben mürşid
 keçedin taġ kadar ḡılġuġ öziġ dek ḡaralıġıġ¹⁰

Yeri geldiğinde mollalar da Meşreb'in eleştirisi konusu olmuştur:

neçe molla ʿilm oqup şeyâḡinni tapıp
 çün ribâ vü rişveni yerler ḡoşdârlıġ bilen
 râst söz aytsaġ alarġa zerre ḡılmaslar ḡabûl
 küfr ayttıġ dep ururlar niçe âzârlıġ bilen¹¹

⁸ Abdureşit Abdugafurov, **Meşreb**, Taşkent, Gafur Gulam Namıdagi Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, 1971, s. 3

⁹ Haz. Abdureşid Abdugafurov vd., age. s. 30.

¹⁰ Abdureşit Abdugafurov, age. s. 5.

¹¹ Abdureşit Abdugafurov, age. s. 5.

Meşreb; Arapça ve Farsça şiirler de yazmıştır. Kitab-ı Mebde-i Nur(KMN)'da bir Arapça müstezat ve bazı Farsça mısralarla karşılaşırız. Menakıb-name'de pek çok Farsça şiiri mevcuttur.

Meşreb, söyleyiş bakımından Fuzulî'nin şiirlerine benzer şiirler de yazmıştır:

bu ʿālem hālkı içre ol perişān bolmasun hīç kim
 hālāyık dīdesige tārikistān bolmasun hīç kim
 meniṅdek intizār u yolda hayrān bolmasun hīç kim
 bu bī-keslikde men dek hāne-vīrān bolmasun hīç kim¹²

Son Dönem Çağatay şairi olan Baba Rahim Meşreb'in Divan'ı ile birlikte Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi (KMN) ve Kimya gibi eserleri bulunmaktadır.

Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi'nin Genel Özellikleri

“Nurun kaynağı, başlangıcı” anlamına gelen Mebde-i Nur, Mevlânâ'nın Mesnevî-yi Manevî'sinden yola çıkılarak yazılmıştır. Mebde-i Nur'da Mevlânâ'nın Mesnevî'sinden alınma kırk iki Farsça beyit bulunmaktadır. Eser, bir çeşit bu beyitlerin şerhi gibi görünmekle beraber, beyitlerdeki duygu ve düşüncelerin çok ötesine geçilerek hikâyelerle ve gazellerle telif bir eser niteliği kazanmıştır. Dinî-tasavvufî, didaktik bir eser olan Mebde-i Nur, Mevlânâ'nın Mesnevî'si ile aynı vezinde ve ona benzer bir tarzda yazılmıştır. Baba Rahim Meşreb, dinî-tasavvufî duygu ve düşüncelerle beraber, hikmetli düşünceler ve ahlakî öğütlerle eserini zenginleştirmiştir.

Kitab-ı Mebde-i Nur, esas alınan iki nüshaya göre 8908 beyitlik oldukça hacimli bir mesnevîdir. Eser üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölümde 3978 beyit, ikinci bölümde 3663 beyit, üçüncü bölümde ise 1267 beyit bulunmaktadır. Eser, kendi içinde bütünlüğü olan 243 şiir metninden oluşur. Açıklama metinlerinin yanı sıra 55 gazel, 146 hikâye, bir Arapça müstezat ve iki Türkçe müstezat mevcuttur. Bölümlerin kendi içinde kısımlar halinde yazıldığı söylenebilir. Mesnevî'den alınan her bir Farsça beyit, bölüm içerisinde yeni bir kısmın başlangıcı olarak düşünülebilir. Mesnevî'den alınan Farsça bir beyitle başlayan bir kısım, yeni bir Farsça beyte kadar kendi içerisinde bir bütünlük göstermektedir. Hem o beyitteki düşünceler açıklanmakta, hem de o beyit etrafında dinî-tasavvufî ve ahlakî düşünceler geliştirilmektedir. Her bir kısmın içerisinde değişik sayılarda hikâyeler, gazeller ve çoğunlukla öğüt niteliğinde beyitler bulunmaktadır.

Mebde-i Nur'un Türkiye kütüphanelerinde iki taş baskı ve bir yazma olmak üzere üç nüshası tespit edilmiştir. Bunlardan başka Özbekistan Fenler Akademiyası Şarkşünaslık bölümünde yirmi sekiz nüshası bulunmaktadır¹³.

Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi'nin pek çok nüshasının bulunması, onun Türk dünyasında çok okunan bir eser olduğunu göstermektedir.

Kitab-ı Mebde-i Nur'un Dil Özellikleri

Kitab-ı Mebde-i Nûr'un dili Çağatay Türkçesidir. Eserin dil özelliklerini ortaya koyarken bütün yönleriyle gramerini belirlemeyeceğiz. Çağatay Türkçesinin ya da Çağatay Türkçesinde

¹² Mahmut Fidancı, agt. s. XX.

¹³ Sadi Gedik (2010). **Baba Rahim Meşreb'in Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi (İnceleme-Metin-Gramer-Dizin)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara, s. 16.

yazılmış pek çok eserin gramerinin daha önce yapıldığı bilinmektedir. Çağatay Türkçesinin genel dil özellikleri çerçevesinde KMN'a has dil özelliklerini tespit etmeye çalışacağız. Janos Eckmann'ın Çağatayca El Kitabı'nı esas alarak KMN'un dikkat çeken dil özelliklerini ve özellikle de Klasik Dönem Çağatay Türkçesinin özelliklerinden farklı durumlara dikkat çekeceğiz. KMN, Son Dönem Çağatay Türkçesinin önemli eserlerinden biridir. Bu dönemde ağız özellikleri yazılı eserlerde kendini göstermeye başlamıştır. KMN, dönemin dil özelliklerini tespit etmek bakımından kayda değer bir eserdir. Tespit ettiğimiz başlıca dil özellikleri şunlardır:

Ses Bilgisi

Eklerde Kalınlık-İncelik Uyumu

Kalınlık-incecik uyumu Türkçenin en eski özelliklerinden biridir. Bu uyum kelimelerin kök, gövde ve eklerinde geçerlidir. Kalınlık-incecik uyumu kuralına göre, çok heceli Türkçe kökenli kelime kök ve tabanlarında kalın ünlü ile başlayan bir kelime kalın ünlülerle devam eder, ince ünlü ile başlayan bir kelime ise ince ünlülerle devam eder. Bu kural eklerde de geçerlidir. Ekler, son hecesinde kalın ünlü bulunan kelimelere, kalın sıradan ünlü ile gelir. Son hecesinde ince ünlü bulduran kelimelere ise ince sıradan ünlülerle gelir. Kalınlık-incecik uyumu başlangıçtan bugüne kadar Türkçenin her devrinde çok kuvvetli olarak hâkim bulunmuş olan ve olmakta devam eden bir kaidedir¹⁴. Ancak Çağatay Türkçesi metinlerinde en dikkat çekici özelliklerden biri, zaman zaman bazı eklerin kalınlık-incecik uyumuna uymamasıdır¹⁵. KMN'da bazı eklerin kalınlık-incecik uyumu bakımından oldukça serbest olduğu görülmektedir. Hem Arapça ve Farsça kelimelere, hem de Türkçe kelimelere gelirken bu eklerde uyumsuzluk söz konusudur. Öyle ki aynı kelimeye gelen aynı ek bazı yerlerde uyuma uygun kullanılırken bazı yerlerde uyumun bozulduğu görülür.

KMN'da tespit ettiğimiz uyumsuzluk gösteren ekler şunlardır:

-ğa / -ge , -қа / -ke (yönelme hali eki):

Örnekler:

biz-ge (otuz üç defa), biz-ğa (on bir defa), ald-ıge 11/32, 20/17; ald-ığa 67/23, 218/3; âdem-ge 17/11, 3/10, 49/17; ağz-ıge 91/20; ağz-ığa 1/67; aḥvâl-ıge 151/18, 199/40; aḥvâl-ığa 5/8, 197/25; âlem-ge (yedi defa); âlem-ğa (üç defa).

-қай / -key, -ғай / -gey (gelecek zaman eki):

Örnekler:

bol-ғай (yetmiş dört defa); bol-gey (kırk sekiz defa); açıl-ғай 215/7; açıl-gey 108/5; al-gey 71/3, 82/41; al-ғай 1/25, 1/44; aç-key 15/27.

-қын / -kin, -гын / -gin, -гыл / -gil (emir ikinci teklik şahıs eki):

Örnekler:

bar-gin (on defa); aç-kin 204/24; aḥtar-gin 13/2, 124/21; bol-gıl (altı defa); bol-gil 66/49; bol-gin (atmış iki defa); boz-gin 159/4; kıl-gın (üç defa); kıl-gin (elli defa); kıl-gıl (on iki defa)

¹⁴ Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, 15. Baskı Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983, s. 71.

¹⁵ Kemal Eraslan, "Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı XVIII, 1970, s. 113-124.

-alük / -elük (istek birinci çokluk şahıs eki):

Örnekler:

bar-alük 227/2; aç-alük 39/30; ahtar-alük 227/15; kıl-alük (yedi defa); kör-elük 227/49.

-қан / -ken, -ған / -gen (sıfat-fiil ve duyulan geçmiş zaman eki)

Örnekler:

bar-gen 1/82, 126/39; bar-ған 227/34; bol-ған (on bir defa); bol-gen (otuz dokuz defa); kıl-ған (otuz defa); kıl-gen (on yedi defa); kör-ған 214/10; kör-gen (yirmi defa).

-қунча / -күнçe, -ғунча / -гүнçe (zarf-fiil eki):

Örnekler:

bar-ғунча 242/20; bar-гүнçe 31/4; al-ғунча 120/8; bol-гүнçe 63/16; kömül-ғунча 235/6; tap-күнçe 126/22.

-лық / -lik (isimden isim yapma eki):

Örnekler:

‘aciz-lıgıdın 110/43; ‘aciz-lik 2/15; āšnā-lik 18/30; bī-ma‘nā-lik 66/39; bīnā-lik 81/93; bī-rahm-lik 99/7; dānā-lik 27/12; kūr-lik 210/12; nā-dān-lıg 119/41; nā-dān-lik 156/60; tođrı-lik 64/6; qarı-lik 95/1; qarış-lik 5/2

-maқ / -mek (isim-fiil eki):

Örnekler:

bil-mağ 211/1; bir-maқ 178/24; bir-mek 82/26; di-maқ 89/28, 105/21; di-mek 51/8; it-maқ 200/9, 207/26; it-mek 131/23, 223/4.

-lıg / -lig (sıfat yapma eki –lı /-li görevinde):

Örnekler:

kesāfetlig 226/5; ma‘nālig 241/62; ma‘rifetlig 227/19; riyālig 191/18

-duқ / -dük (görülen geçmiş zaman birinci çokluk şahıs eki):

Örnekler:

sal-dük 128/2; tap-dük 157/31; ur-dük 155/21, 156/54, 227/3; yıg-dük 185/33; aᅇgla-dük 128/2.

-rek / -raқ / -rağ (sıfat derecelendirmesi yapan ek):

Örnekler:

köp-rağdur 170/34; köp-raқ 28/22; uluğ-raқdur 6/1; tiz-raқ 15/4, 15/8; zūd-raқ 20/34; hoş-raқ 30/4.

-gu / -gü , -qu / -kü (sıfat-fiil ve gereklilik eki):

Örnekler:

bil-güᅇg 105/44; qop-küᅇg 215/32; köter-güm 105/15; köydür-güᅇg mü 69/27; sor-güᅇg 131/17.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

-ğanı / -geni, -kanı / -keni (zarf-fiil eki):

Örnekler:

sor-geni 151/8; ur-geni 112/4, 180/29; yet-keni 113/22, 154/5.

-ki / -ğı (aitlik eki):

Örnekler:

dildeki 62/46; kaydaki 3/63; bayaki 8/16; sonğraki 23/55; bayağı 48/22.

Eklere Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu kanununa göre o, ö, u, ü yuvarlak vokallerinden birini ihtiva eden kökler; ı, i, u, ü'lü eklerden u, ü'lü olanlarını alırlar. Fakat Çağataycada düzlük-yuvarlaklık uyumu tam gelişmiş değildir; bu yüzden, ek ve yardımcı vokallerin hepsi bu uyumdan aynı derecede etkilenmemişlerdir¹⁶. KMN'un düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından Klasik Dönem Çağatay metinlerine göre daha iyi durumda olduğunu söylemek mümkündür. KMN'da düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan ek sayısı azalmıştır. Bazı ekler düzenli olarak (u,ü) yuvarlak ünlülü, bazı ekler ise düzenli olarak (ı, i) düz ünlülü gelmektedir. Bazı ekler ise istikrarsızlık göstermektedir. Aşağıda belirteceğimiz bu üç sınıf eklerin dışında diğer ekler genel olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymuştur:

Şu ekler daima (ı, i) ünlüleri ile kullanılmıştır:

-çı, -çi

Örnekler:

yalğan-çı 48/53, 134/22; kitmağ-çı 38/19; yetmağ-çı 38/19

-ğıl, -gil, -ğın, -gin (emir ikinci teklik şahıs eki)

Örnekler:

bol-ğıl 55/6 (altı defa); bol-gin 2/5 (atmış iki defa); bol-gil 66/49; bir-gin 35/49, 115/8; ur-gin 27/45, 43/12.

-dın, -din (ayrılma hali)

Örnekler:

uyku-dın 74/3, 74/9; köngül-din 18/16, 47/5; kol-dın 27/25, 39/45; kişt-din 46/12, 217/22.

-nı, -ni (yükleme hali, ilgi hali)

Örnekler:

kişi-ni 6/11, 6/13, 25/9; kol-nı 23/50, 118/20; köz-ni 165/13, 166/11; köngül-ni 3/65, 10/2; baş-nı 186/20, 214/5.

¹⁶ Janos Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, (haz. Günay Karaağaç) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988. s. 15.

-ı, -i, -sı, -si (iyelik üçüncü teklik şahıs eki)

Örnekler:

baş-ı 31/3, 50/45; cennet-i 44/46; devlet-i 44/46; köñgl-i 59/16, 67/8; kül-i 106/18.

-dı, -di, -tı, -ti (görülen geçmiş zaman üçüncü teklik şahıs eki)

Örnekler:

kül-di 63/8, 197/25; çop-tı 35/23, 45/30; koşul-dı 81/62, 132/12; kit-ti 1/84, 13/10.

Şu ekler daima (u, ü) ünlüleri ile kullanılmıştır:

-dur, -dür, -tur, -tür, -du, -dü, -tu, -tü, durur (bildirme eki)

Örnekler:

cân-dur 58/53, 73/52; cehd-dür 53/12; har-dur 97/11; has-dur 238/9; hasret-dür 222/5; haste-dür 7/10, 52/11; haşar-dur 1/14, 8/64; hiç-dür 44/17, 113/20; imân-du 120/7; imân-dur 15/24, 21/17; kandağ-du 89/67; yok-tur 1/57, 3/35; yok-tu 1/95, 6/3.

-alük, -elük, -lük (emir-istek birinci çokluk şahıs eki)

Örnekler:

yıgla-lük 165/29; yar-alük 227/2; kör-elük 227/49; kiltür-elük 50/3; kıl-alük 20/39, 20/39.

-duk, -dük (görülen geçmiş zaman birinci çokluk şahıs eki)

Örnekler:

kıl-dük 1/90, 3/24, 118/7, 128/1, kil-dük 97/64, 128/1; bol-dük 1/90, 3/21, 39/35; anğla-dük 128/2.

-güdek, -güdek (fiilden zarf yapma eki)

Örnekler:

bil-güdek 7/3; bir-güdek 44/32; kaytar-güdek 179/15; kıl-güdek 119/69.

-günça, -günçe, -künça, -künçe (zarf-fiil eki)

Örnekler:

bol-günçe 63/16, 65/35; tapma-günçe 25/17; bar-günçe 31/4; tol-günçe 57/8; öl-günçe 85/9.

-ğu, -gü (gelecek ve gereklilik anlamında sıfat-fiil eki)

Örnekler:

köydür-günğ mü 69/27; öydür-günğ mü 69/27; köter-güm 105/15; bil-günğ 105/44; bir-günğ 110/4.

-sun, -sün (emir üçüncü teklik şahıs eki)

Örnekler:

kıl-sun 1/97, 2/5; tutma-sun 2/5; ayt-sun 2/5; başla-sun 2/10; sığma-sun 32/30; min-sün 35/28; dağla-sun 35/28; bağla-sun 35/28.

Turkish Studies

Şu ekler ise düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından istikrarsızlık göstermektedir:

-ıķ, -ik, -uķ, -ük (fiilden isim yapma eki)

Örnekler:

aç-uķ 119/21, 46/8; aç-ıgın 80/10; art-uķ 81/80

mı, mi, mu, mü (soru eki)

Örnekler:

bolğay mı 226/58; bolğay mu 205/33; kıılır mı 11/45, 50/4; yetüştürür mi 46/17; yoktur mı 69/6; satar mı 97/10; urduñg mu 5/4; kıılmañg mu 6/4; bolur mu 17/16; taptıñg mu 27/3; bilür mi 103/26; uluğ mı 103/26.

-dıñg, -diñg, -duñg, -düñg, -tıñg, -tiñg, -tuñg, -tüñg (görülen geçmiş zaman ikinci teklik şahıs eki)

Örnekler:

bol-dıñg 81/71, 81/72; bol-duñg 25/3, 42/37; kör-diñg 81/123, 215/12; kör-düñg 33/16, 76/27; öt-tüñg 165/28, 238/2; unut-tuñg 42/37; ur-dıñg 119/59, 119/81, 211/6; ur-duñg 156/55.

-iñg, -iñg, -uñg, üñg (iyelik ikinci teklik şahıs eki)

Örnekler:

köñg1-üñg 193/80; köñg1-iñg 78/15; köz-üñg 17/15; köz-iñg 89/49; boyn-iñga 154/8; boyn-uñga 1/12.

-m, -ım, -im, -um, -üm (iyelik birinci teklik şahıs eki)

Örnekler:

yüz-ümge 39/75, 91/18; yüz-ime 119/59; yol-um 156/10; oğl-um 12/17

-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz (iyelik birinci çokluk şahıs eki)

Örnekler:

yol-ımızda 141/90; ömr-imiz 32/21; rûh-ımızge 1/87, 3/22

-iñgız, -iñgız, -üñgüz, -uñguz (iyelik ikinci çokluk şahıs eki)

Örnekler:

yurt-iñgızğa 227/32; boyn-uñgızğa 237/17.

İyelik birinci çokluk şahıs ve ikinci çokluk şahıs örnekleri yeteri kadar olmadığı için değerlendirmek zordur. Ancak yukarıdaki örneklere göre bu iki iyelik ekinin daha çok ı, i ünlüleri ile geldiğini söyleyebiliriz.

Eklerde kalınlık-incelik uyumu ile düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı durumlar sadece Çağatay Türkçesi metinlerinde değil aynı zamanda Batı Türkçesi metinlerinde de görülebilmektedir. Kitab-ı Mebde-i Nur ile aşağı yukarı aynı dönemde yazılmış olan ancak Batı Türkçesi ile yazılan Evliya Çelebi Seyahatnamesi ile Batılılar tarafından daha çok Latin alfabesi ile yazılmış olan “trankripsiyon metinleri” adıyla bilinen metinlerin bu konuda bize pek çok örnek sunduğu belirtilmektedir. Hayati Develi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı**

Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar adlı eserinde konuyu şöyle anlatır: "... dil uyumuna aykırı seslilenmenin Orta Osmanlıca'da zaman zaman görülen bir durum olduğunu Meninski ve Parigi'nin malzemeleri göstermektedir. Bilhassa aynı kelime tabanına ön ve art ünlülü eklerin bir arada getirilmesi böyle bir uyumsuzluğun bu devir içinde gözden uzak tutulmaması gerektiğini ortaya koymaktadır. Türkçenin umumi gelişmesi içinde çok sağlam bir prensip olarak görülen dil uyumuna aykırı bu seslilenmeyi edebî dilin yoğun biçimde etkisi altında kaldığı Arap ve Fars dilleri gibi dil uyumunu tanımayan dillerin tesirine bağlayabileceğimiz gibi, Anadolu ve Rumeli ağızlarında her zaman gözlemlenebilen dil uyumu eksikliği ile de açıklamak mümkündür."¹⁷

Ses Olayları

p > f Değişimi

KMN'da pek çok ses olayı ile karşılaşmaktayız. p>f değişimi Çağatay Türkçesinde görülen ses olaylarından biridir¹⁸. KMN'da şu kelimelerde p>f değişimini görmekteyiz:

yelpi- >yelfi- "serinletmek" 155/10

yap- >yaf- "gizlemek" 199/9, 199/9, 199/44

toprak>tofrağ 73/32, 73/33

"h" Sesinin Düşmesi

KMN ses olayları bakımından zengindir. ki ey>k'ey gibi ünlü birleşmesi; yetti, sekkiz gibi ünsüz ikizleşmesi; burnı, kögsige, koynıᅇgdın, köᅇgli gibi orta hece dar ünlü düşmesi; kulaᅇı, kuruᅇ gibi ötümlüleşme olayları görülür. KMN'da ilginç bir ses olayı, kelime birleşmesi yoluyla ortaya çıkan ünsüz düşmesidir. Başında "h" sesi bulunan "hem" bağlacı pek çok yerde kendinden önceki kelimeyle birleşip "h" sesini düşürmüştür.

Örnekler:

ol hem>ol'em 162/13, 176/2, 180/6

bu ol hem>bol hem>bol'em 89/35, 185/19, 198/40, 209/2, 241/47

sen hem>sen'em 8/76, 11/61, 27/50, 32/12

men hem > men'em64/7, 110/33, 127/23, 135/8

kāriᅇg hem > kāriᅇg'em 193/54

KMN'da "h" sesi ile ilgili iki ilginç ses olayı ile daha karşılaşmaktayız. Arapça bir kelime olan "biriyle eğlenme, alay etme" anlamındaki *istihzā* kelimesi KMN'da yedi yerde kullanılmış ve hepsinde de *istize* şeklinde yazılmıştır. Yani "h" sesi düşürülmüştür. Diğer ses olayı ise KMN'un "uçrar" redifli gazelinde geçmektedir. Gazelin ilgili beyti şöyledir:

mişāl-i Edhem-i vaᅇt salᅇanatnı terkinı kıl

tut himmetiᅇgni bülend ᅇolge kīmiyā uçrar 10/4

¹⁷ Hayati Develi, **Evlıya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar**, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 47.

¹⁸ Janos Eckmann, age. s. 24.

Gazelin vezni me fâ'i lün / fe'i lâ tün / me fâ 'i lün / fe 'i lün'dür. Vezne göre mısra başlarının açık hece olması gerekir. Ancak ikinci mısra, görüldüğü gibi “tut” şeklinde kapalı bir hece ile başlıyor. Bu hecenin ulama yoluyla açık hece yapılabilmesi için bir sonraki kelimenin ünlüyle başlaması gerekir. Hâlbuki bir sonraki kelime “h” ünsüzüyle başlayan “himmetiñni” kelimesidir. Dolayısıyla müellif burada “h” sesini yazımda göstermekle beraber yok kabul ettiği söylenebilir.

Arapça Kelimelerde Ses Düşmeleri

KMN’da Arapça ve Farsça kökenli bazı kelimelerde zaman zaman vezin gereği tekleşme, ünlü düşmesi gibi ses olayları ile karşılaşılıyor. Bunlar yazımda görünmemekle beraber vezin kontrolü ile anlaşılmaktadır.

Örnekler:

- seyyid > seyid 12/34 (tekleşme)
 dükkân > dükan 23/16, 23/52 (tekleşme)
 hâkâm > hâkam; 145/8 (tekleşme)
 ğalebe > ğalbe; 8/4 (ünlü düşmesi)
 ‘ağabe > ‘ağbe; 33/2, 141/90 (ünlü düşmesi)
 bî-ṭahâret > bî-ṭahret 191/4 (ünlü düşmesi)
 keyfiyyet > keyfiyet 57/20, 226/86 (tekleşme)
 mu‘aṭṭal > mu‘ṭal 41/3 (hece düşmesi)
 muṭṭalîc > muṭalîc 48/4, 106/44 (tekleşme)

Zarf-fiil Eki –e/-a’nın Düşmesi

Çağatay Türkçesinde yeterlilik fiili olarak “almak” fiili kullanılır. KMN’da “almak” fiili yeterlilik görevinde çok sayıda kullanılmaktadır. Ancak bu fiil, kendinden önceki diğer fiile gelen -e, -a zarf-fiil eki ile birleşerek kaynaşma meydana gelir ve buradaki iki ünlünün biri düşer. KMN’da bu durum daima böyledir.

Örnekler:

- bara almas-miz > bar’alması-miz 42/3
 ite alması > it’alması 18/15
 kıla alması > kıl’alması 14/20, 26/10,
 kıya alması > kıy’alması 217/15
 köre alması > kör’alması 207/30
 kötere alması > köter’alması 9/6

“bolmak” Fiilinin “olmak” ve “bomak” Şeklinde Kullanılması

Batı Türkçesi ile Doğu Türkçesini ayıran en temel ölçütlerden biri olmak-bolmak fiilidir. Genel olarak Batı Türkçesi “olmak” şeklini kullanırken Doğu Türkçesi “bolmak” şeklini kullanmıştır. Çağatay Türkçesi tabî olarak “bolmak” tarafındadır. Ancak Çağatay metinlerinde zaman zaman “olmak” şekliyle de karşılaşılır. KMN’da “bolmak” şekli 2498 defa kullanılırken “olmak” şekli sadece 28 defa kullanılmıştır. KMN’da “bolmak” fiili ile ilgili farklı bir durum daha vardır. Bu fiil, KMN’da 10 yerde “l” düşürülerek “bomak” şeklinde kullanılmıştır. Muhtemelen vezin gereği olduğunu sandığımız bu durum, kayda değer bir sayıda olması düşündürücüdür. “olmak” ve “bomak” şekline örnekler:

ey balam bargin Hūdā yārīng **bosun**

rūh-ı peygām-ber meded-kārīng **bosun** 131/10

“Ey yavrum! Git! Allah dostun olsun! Peygamberin ruhu yardımcın olsun!”

üç tenezzüldin **bosa** birge biri

gerçi pîrim **bolsa** şeytānmı biri 213/20

“Üç tenezzülden biri birlikte olsa, şeytanın biri pîrim olsa...”

kîmiyā mu mis müdür ma’lûm **bosun**

bolsa mis köysün ü kitsün güm **bosun** 226/25

“Kimya mıdır, bakır mıdır malum olsun! Eğer bakır ise yansın gitsin yok olsun!”

şād **olğay-miz** bu mergdin ilğirağ 227/16 “Bu ölümden önce mutlu olacağız.”

köp küdüret mendedür āzād **olay**

zindeliktin nā-tamām-men şād **olay** 39/14 “Bende çok gam keder vardır. Bunlardan azat olayım. Zindeliktan tamam değilim. Mutlu olayım.”

Farsça İzafet Terkiplerinde “ü” Kullanılması

Farsça izafet terkiplerinde zaman zaman izafet kesresi yerine “ü” sesi veren ötre veya vav kullanılmaktadır.

pîr-ü nā-tüvān 171/4 “güçsüz pîr”

zîr-ü zemîn 236/19 “yer altı”

‘aql-u hām 141/11 “ham akıl”

Şekil Bilgisi

Türkçe Kelimelere Farsça Eklerin Getirilmesi

KMN’da zaman zaman Türkçe unsurlarla Farsça unsurların içiçe girdiğini görmekteyiz. Bu durumun ilginç örneklerinden biri, Türkçe kelimelere Farsça “herhangi bir, bir” anlamları veren birlik ya’sının getirilmesidir.

Örnekler:

kiçe’ide köre-men heftād nūr 150/8 “Bir gecede yetmiş nur görüyorum.”

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

reng-i rû bolgen bedel diğ̃er **künî** 35/35 “Yüzün rengi diğ̃er bir gün bedel oldu.”

bir **künî** Mūsā ele aldı ʿaşā 64/1 “Bir gün Musa eline asa aldı.”

“iken”in İki Farklı İşlevde Kullanılması

-ğan, -gen, -miş, -miş eki Klasik Çağatay Türkçesi metinlerinde hem sıfat-fiil hem de duyulan geçmiş zaman görevinde kullanılır. Ayrıca “imiş” ek-fiilin rivayet şeklidir. KMN’da bu kullanımlarla beraber ek-fiilin “iken” şeklini de çokça görüyoruz. “iken” metnimizde iki görevde kullanılmaktadır: Birincisi “imiş” anlamında kip olarak, ikincisi “... olduğunu” şeklinde çevirebileceğimiz sıfat-fiil görevindedir.

Örnekler:

şeyh bildi bu keci nefsdin iken 126/24 “Şeyh, bu eğriliğ̃in nefisten olduğunu bildi.”

imdi bildim bu sefer düşvār iken

yolumızda ʿağ̃beler bisyār iken 141/90 “Bu yolculuğ̃un zor olduğunu, yolumuzda pek çok tehlikenin var olduğunu şimdi bildim.”

şevket ü ʿizzet heme bî-kār iken

kārın tahtıda kārı bar iken 197/11 “Şevket ve izzet hepsi boş imiş. İşin altında iş var imiş.”

didi aytkin bî-ferāset şāh iken

şāhm̃ endişesi kūtāh iken 207/20 “Şahın endişesinin basit olduğunu ve şahın ferasesiz olduğunu söyle, dedi.”

“-dır” Bildirme Ekinin Farklı Şekilleri

Klasik Çağatay Türkçesinde -dur, -dür, -tur, -tür, durur bildirme görevinde kullanılır. KMN’da bu ekler aynı görevde kullanılmaktadır. KMN’da bu eklerle birlikte aynı görevde -du, -dü, -tu, -tü eklerini de görmekteyiz. Yani bildirme ekinin r’sinin düşürülmüş durumda yaygın bir kullanımı vardır. Bu durumun vezinden kaynaklandığı düşünülebilir. Ancak pek çok yerde vezinle ilgili olmadığı anlaşılmaktadır.

Örnekler:

gevher İmānıñdu şayyādıñdu nefis

kılmagin te’hîr cellādıñdu nefis 90/33 “Cevher senin imanındır; nefis avcıdır, celladıdır, (yapman gerekenleri) tehir etme!”

derd körgenler bilür **kandağ̃du** derd 89/67 “Dert görenler dert nasıldır bilir.”

birāder **oldu** ki nef̃ ü zārarge bā-hemdür 115/3 “Birader odur ki zararda ve faydada birlikte dir.”

hücre-i teng irdi **mağ̃buğ̃du** deri 180/28 “Dar bir oda idi, kapısı kapalıdır.”

egerçi ġarğ̃-ı **günāhdu** resūlnı ümmetindür 208/9 “Her ne kadar günaha gark olmuşsa da peygamberin ümmetindedir.”

kaşdı **şoldu** zinde tutğ̃ay nā-gehān 233/2 “Amacı (onu) ansızın canlı tutmaktır.”

Turkish Studies

bendege lāzımdu şundağ ictidāl 15/36 “Kula böyle bir itidal lazımdır.”

vaqt bir gevherdü qadriñ bilse halk 91/28 “Halk kıymetini bilirse zaman bir cevherdir.”

İlgi Eki

KMN'un en karakteristik özelliklerinden biri ilgi hali ile ilgilidir. Klasik Çağatay Türkçesinin ilgi eki –nıñg, –niñg'dir. Bazen yuvarlak ünlüden sonra –nuñg, –nüñg de olabilir. Bazen de –nı, –ni ilgi eki görevinde kullanılır¹⁹. Klasik dönemde ilgi eki görevinde bazen görülen –nı, –ni eki KMN'da ilgi görevinde kurallaşmış durumdadır. İlgi eki görevinde –nıñg, –niñg ekini KMN'da çok nadir görebilmekteyiz. Yani KMN'un asıl ilgi eki –nı, –ni'dir. İlgi ekinin Son Dönem Çağatay metinlerinde –nı /-ni olarak kullanılmasına Eckmann, **Çağatay Edebiyatının Son Devri** adlı makalesinde bu dönemin özelliklerini sıralarken işaret eder: “Morfolojide en çok göze çarpan bir değişiklik, klasik –nıñg genitiv eki yerine –nı ekinin serbestçe kullanılmasıdır.”²⁰ Gerçekten de KMN'da Klasik Dönem Çağatay Türkçesinin dil özelliklerinden en belirgin farklılık ilgi ekindeki farklılıktır. Çünkü KMN'da –nıñg / –niñg ilgi eki yok denecek kadar azdır. Ancak –nı / –ni ilgi eki sayılamayacak kadar çoktur. İlgi eki ile belirtme ekinin –nı / –ni ile karşılanması Çağdaş Türk Lehçelerinden Kumuk Türkçesinde de görülen bir özelliktir. “İsmin ilgi hali /-nı/ eki ile yapılır. Kumuk Türkçesinde ilgi hali eki ile yükleme hali eki (üçüncü şahıs iyelik ekli isimler hariç olmak üzere) aynı şekle sahiptir. Ekin dört şekli vardır: –nı, –ni, –nu, –nü²¹. KMN'da –nu, –nü şekli bulunmamaktadır.

Örnekler:

yolnı üstide yüzümge urdılar 91/18 “Yolun üstünde yüzüme vurdular.”

hüy-yı niğü merdñi aybın yapar 91/32 “Güzel huy insanın ayıbını gizler.”

ādemñi ömridür nā-yāb genc 91/34 “İnsanoğlunun ömrü bulunmaz bir hazinedir.”

mülk-i dünyāñi bahāsı nīm-cev 92/14 “Dünya mülkünün kıymeti yarım arpa tanesi kadardır.”

közge sürtti pīrñi tofrağın 92/28 “Pirin toprağını göze sürttü.”

cihāññi bāğdın rāhat taleb kılma tikenni bar 94/1 “Dünyanın bahçesinden rahatlık isteme!
(Çünkü onun) tiken var.”

yamannı atı hergiz bu şehрге bārñā qalmas 95/2 “Kötünün adı bu şehirde asla kalmaz.”

şeyhñi aldıda men bolsam muķīm 97/3 “Ben şeyhin yanında mukim olsam.”

Zamirlerden sonra ilgi eki –nıñg, –niñg şeklinde gelir.

Örnekler:

biz-iñg 118/7, 156/18, 198/23; men-iñg 73/14, 73/9, 215/12; anıñg 1/35, 24/5, 65/20, 81/91

İlgi ekinin –nıñg, –niñg şeklinde kullanımıyla çok nadir karşılaşılmaktadır.

Örnekler:

Hūdā-nıñg tātige 142/7; bī-semer-niñg 190/47; kişi-niñg mürşidi 116/3, özr-niñg yolıda 73/62.

¹⁹ Janos Eckmann, age. s. 57.

²⁰ Janos Eckmann, “Çağatay Edebiyatının Son Devri” **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 210.

²¹ Çetin Pekacar, “**Kumuk Türkçesi**” Türk Lehçeleri Grameri (Editör Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 977.

Bu ekin Çağatay Türkçesinde aynı zamanda yükleme görevinde de kullanıldığı bilinen bir durumdur. –nı, –ni ekinin ilgi mi, yükleme mi görevinde kullanıldığı cümlenin bağlamından rahatlıkla çıkarılabilmektedir.

İstek Kipi Birinci Çokluk Şahıs Eki

KMN'a özgü, Klasik Çağatay metinlerinde görmediğimiz eklerden biri de istek birinci çokluk şahıs ekidir. Eckmann, Klasik Dönem Çağatay Türkçesi istek birinci çokluk şahıs eki olarak –(a)lı, –(e)li, –(a)lıñg, –(e)liñg, –(a)lım, –(e)lim eklerini belirtir²². Ancak KMN'un istek birinci çokluk şahıs eki –(a)lük, –(e)lük'tür.

Örnekler:

āb körmey keştini çün **kılalük** 20/39 “Su görmeden niçin gemiyi yapalım?”

‘aqlımız bar u firāset bizde bar

kımalük emr-i haṭarnı iḥtiyār 20/40 “Aklımız var, feraset bizde var. Tehlikeli emri seçmeyelim!”

uralük aḥmaḡnı çün ḥalḡıge tıḡ 36/10 “Ahmağın boğazına kılıç vuralım.”

ehl-i meclislerge gevher saçalük 39/30 “Ehl-i meclislere cevher saçalım!”

‘ömr gevherdür ḡanımet **bilelük** 39/31 “Ömür cevherdir, (bunu) ganimet bilelim!”

şūfī aydı ki zūd **kiltürelük**

‘aklı yoḡ mürtedni gerden **uralük** 50/3 “Sufi dedi: Hemen getirelim, akli olmayan (bu) mürtedin boynunu vuralım!”

aydı bu merdni **kılalük** imtiḥān 156/30 “Bu adamı imtihan edelim, dedi.”

Fiil Kiplerinde Kullanılan Zamir Kaynaklı Birinci Çokluk Şahıs Eki

Eckmann'ın belirttiğine göre Klasik Dönem Çağatay metinlerinde zamir kaynaklı birinci çokluk şahıs eki olarak –biz kullanılır. Buna örnek olarak Eckmann; **tapkay biz**, **kılğay biz** fiillerini verir²³. Ancak KMN'da zamir kaynaklı birinci çokluk şahıs eki olarak –miz ekinin kullanıldığını görürüz.

Örnekler:

köre-miz 126/37, 126/38, 227/6

körüp-miz 156/22, 237/15

korka-miz 50/65

kite-miz 136/9, 141/70

kilgen-miz, 148/20

²² Janos Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, (haz. Günay Karaağaç) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988. s. 120.

²³ Janos Eckmann, age. s. 124.

kilip-miz 62/50

kılıp-miz 48/19

Çok nadir olarak –biz şekliyle karşılaşılır: kıla-biz 148/27

İyelik Birinci Çokluk Şahıs Eki

İyelik birinci çokluk şahıs eki olarak Klasik Dönem Çağatay metinlerinde aşağıdaki ekler kullanılır:

-mız / -miz

-ımız / -imiz

-umuz / -ümüz

Nadiren –umuz / –ümüz²⁴.

KMN’da iyelik birinci çokluk şahıs eki olarak ise yukarıdaki şekiller genel olarak kullanılmakla beraber –ımız / -imiz, -biz / -biz şekilleri de kullanılır.

Örnekler:

dest-ibizdin 162/39

kılgen-ibiz 162/43

cümle-biz 162/32

dide-bizge 162/31

Arapça-Farsça ve Türkçe Eş Görevli Unsurların Birlikte Kullanılması

KMN’da çok sık karşılaştığımız özelliklerden biri de Arapça-Farsça unsurlarla eş anlamlı ya da eş görevli Türkçe unsurların birlikte kullanılmasıdır. Özellikle benzetme yapılırken bununla çok karşılaşmaktayız. Aşağıdaki örneklerde benzetme görevindeki Arapça “mişl” kelimesi ile aynı anlamda Türkçe “dik” edatının kullanılması ilginçtir. Aynı zamanda “işekî ve “deccālî” kelimelerinin sonundaki –î ekleri de Farsça benzetme anlamında bir ektir.

Örnekler:

mişl-i men dik 73/17 “benim gibi”

mişl-i ħar dek 7/10 “eşek gibi”

mişl-i işekî 23/1 “eşek gibi”

mişl-i ot dek 38/5 “ateş gibi”

mişl-i rübā dik 75/9 “tilki gibi”

mişl-i ĩsā dik 90/9 “İsa gibi”

mişl-i iblīs dek 105/47 “iblis gibi”

mişl-i deccālî 106/64 “deccal gibi”

²⁴ Janos Eckmann, age. s. 54.

mişl-i Ādem dik 110/38 “Adem gibi”

mişāl-i cuğd dik 13/10 “baykuş gibi”

mişāl-i berg-i bīd dik 67/18 “söğüt ağacının yaprağı gibi”

mişāl-i Şeyh Bül’am dek 143/2 “Şeyh Bülam gibi”

Farsça birlik ya’sının kullanımında da aynı durumu görmekteyiz. Bir kelimenin sonuna birlik ya’sı getirilmişse, o kelimedden önce genellikle “bir” ya da “her” kelimesinin getirildiğini görüyoruz.

Örnekler:

bir şübānī barur irdi reh-güzer 1/50, 1/72 “Bir çoban yolunda gidiyordu.”

bir şebī zulmet aṅğa yol başladı 54/7 “Bir gece karanlıkta yola çıktı.”

bir künī aydı bir āzmāyiş kılay 61/1 “Bir gün dedi: Bir tecrübe edeyim!”

bir künī bāṭın ṭahāret eyledim 62/1 “Bir gün batını taharet eyledim.”

bir künī Mūsā ele aldı ‘aşā 64/1 “Bir gün Musa eline asa aldı.”

Mūsā’ğa çün uçradı bir bī-dilī 69/2 “Musa’ya bir gönlü kırık rast geldi.”

bir künī köp ārzū kıldı Mūsā 70/1 “Bir gün Musa arzu etti.”

her zamānī dīde-giryān kıldı ḡam 73/54 “Her bir zaman gözü yaşlı gamlandı.”

her giyāhī körsenḡ ol tesbīhi bar 83/8 “Her bir bitki görsen, onun tespihi var.”

her segīni zehrini kılsam beyān 103/6 “Her bir köpeğin zehrini açıklasam...”

korḡa-men ḡahr-ı Ḥudā’dın her şebī 106/7 “Her bir gece Allah’ın kahrından korkuyorum.”

müdām başıṅgadur her sâ’atī çengāl-i ‘Azrā’il 167/1 “Her bir saat daima Azrail’in çengeli senin başındadır.”

taḡt-ı kūh astıda ḡaldı zerleri 105/26 “Altınları dağın altında kaldı.”

Ek-filinin Geniş Zaman Birinci Teklik Şahıs Olumsuz Şekli

Eckmann, Çağatay Türkçesinde imek fiilinin şimdiki-geniş zaman birinci teklik şahsın olumsuzunu é(r)mes mén, é(r)men (< Azb) şeklinde belirtmektedir²⁵. KMN’da imek fiilinin şimdiki-geniş zaman olumsuzunun diğer şahıslarında bir farklılık olmamakla beraber birinci teklik şahsının farklı olduğunu görüyoruz. KMN’un imek fiilinin şimdiki-geniş zaman olumsuz birinci teklik şahsı “i(r)mem”dir. Eckmann’ın belirttiği şekil, KMN’da hiç kullanılmamaktadır. “i(r)mem” şekli KMN’da aşağıdaki yerlerde kullanılmaktadır:

imem 39/12, 66/26, 90/31, 186/84, 226/33, 237/60, 237/60, 237/66

imemdür 145/16

irmem 21/15

-dı / -di Ekinin Zarf-fil Görevinde Kullanılışı

²⁵ Janos Eckmann, age. s. 141.

Görülen geçmiş zaman eki –dı, -di'nin işlevini Eckmann altı madde halinde anlatır. Bunların hepsi kip görevindedir²⁶. KMN'da bir yerde dikkat çekici bir işlevi bulunmaktadır. Söz konusu beyit şöyledir:

köp hürüş eyler idi serdâr-ı düzd

aldı kaçmağdur bu yolda kâr-ı düzd 131/19

“Hırsızların reisi çok gürültülü ve coşkulu idi. Hırsızın işi bu yolda alıp kaçmaktır.” Bu beyitte “aldı kaçmağdur” ifadesi “alıp kaçmaktır” şeklinde günümüz Türkiye Türkçesine çevrilebilmektedir. Dolayısıyla buradaki “-dı” ekinin işlevinin “-ıp” zarf-fiil ekinden bir farkı yoktur.

Hâl Eklerinin Farklı Kullanılışı

Aşağıdaki cümlelerde hâl eklerinin kullanımında Türkiye Türkçesindeki kullanımla karşılaştığımızda farklılıklar dikkat çekmektedir:

aydı ‘avret mañga h̄vâher bardur 82/4 (TT’de “benim”)

“Kadın dedi: Benim kız kardeşim vardır.”

rüz-ı mahşerge bolur aḥvâli teng 83/10 (TT’de “ruz-ı mahşerde”)

“Mahşer gününde hali sıkıntılı olur.”

kimi ki dînge te’ḥir itmedi anğa günâh ḳalmas 95/9 (TT’de “dinde”, “onda”)

“Kim ki dininde tehir etmedi, onda günah kalmaz.”

merkeb-i tîzi minip ‘Abdu’l-Emîn (TT’de “merkeb-i tize”)

şeyḥni menzil-gâhige sūdregın 97/36

“Ey Abdülemin! Hızlı bir merkebe binip, şeyhi konağına sürükleyin!”

bir ḥünâsâ Ka‘be ḳıldı iḥtiyâr 98/1 (TT’de “Kabe’yi”)

“Bir hünsa Kabeyi istedi.”

ḥvâb u bîdârıñda bardur iblisî

sañga dîde yoḳ ki ḳılsañg teşḥîşi 99/32 (TT’de “senin”)

“Uykuda ve uyanıklıkta bir iblis vardır ki onu teşhis etmek için sende göz yoktur.”

hem-çü ‘İsâ âsmânge taptı cân 102/3 (TT’de “asmanda”)

“İsa gibi gökyüzünde can buldu.”

Cümle Bilgisi

Farsça İzafet Terkiplerinde Türkçe Kelimelerin Kullanılması

Farsça izafet terkiplerinde Türkçe kelimelerin kullanılması KMN'da karşılaştığımız hususlardan biridir. Burada kullanılan Türkçe unsurlar, sadece tek kelime değil, aynı zamanda Türkçe sıfat tamlaması veya başka bir kelime grubu şeklinde de olabilmektedir. Yani Farsça kurallarla yapılmış bir izafet terkiplerinin içinde Türkçe kurallarla yapılmış bir kelime grubu bulunmaktadır.

²⁶ Janos Eckmann, age. s. 120-122

Örnekler:

- üy süpürgin **fıkr-i cān birmaknı** kıl 192/14 “Ev süpür! Can verme fikrini kıl!”
- kiçe kündüz **fıkr-i kitmağnı** kılur 190/28 “Gece gündüz gitme fikrini kılar.”
- emr-i şol** ʿuqbānı dükkānın ʧuruᅇᅇ 193/49 “Şol emir, ahiret dükkānını kurun!”
- tuᅇfe-i ol şeh** irür köz yaşısı 197/45 “Gözyaşı, o şahın hediyesidir.”
- men tüzettim **tāʿat-ı ol ʧavmni** 199/48 “O kavmin ibadetini ben düzelttim.”
- vakt-i yol yörmağda** ᅇüb endişe kıl 211/18 “Yol yürüme vaktini iyi düşün!”
- şeyᅇ **feryād-ı o merdni** aᅇᅇladı 218/4 “Şeyh, o adamın feryadını anladı.”
- tālib-i bu maʿnālarge** bolmasaᅇᅇ 83/10 “Bu manalara talip olmasan.”
- vakt-i ol şāhib-nefes** ʧildi ʧarīb 88/16 “O nefes sahibinin vakti yakın geldi.”
- āb-ı külmekdür** imān-ı ʿavām 50/59 “Avamın imanı gülmekle gelen gözyaşı gibidir.”

SONUÇ

Kitab-ı Mebde-i Nur'un dili Çağatay Türkçesidir. Eserde büyük ölçüde Çağatay Türkçesinin dil özellikleri görülür. Ancak 17. ve 18. yüzyıllarda Çağatay metinlerinde ağız özelliklerinin yazı diline girmeye başlamasıyla farklı yapılarla karşılaşılır. Mebde-i Nur'da da bu çerçevede dikkat çeken dil özellikleri vardır.

Eklerin kullanımında kalınlık-incelik uyumu bakımından ciddi düzeyde uyumsuzluk olduğu görülür. Bu çerçevede on beş ek, kalınlık-incelik uyumuna aykırı kullanılmaktadır. On üç ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı kullanılırken, yedi ek düzlük yuvarlaklık uyumu bakımından istikrarsızlık göstermektedir. Klasik Çağatay Dönemine göre KMN'da eklerde kalınlık-incelik uyumuna aykırı kullanımın arttığını söyleyebiliriz.

Ses olayları bakımından KMN'da ilgi çekici örnekler bulunmaktadır. Arapça ve Farsça kelimelerde ses düşmeleri -özellikle vezin gereği olarak- göze çarpar. Kelime başı h- sesinin düşmesi, p>f değişimi, “almak” yeterlilik fiilinden önce gelen -a, -e zarf-fiil ekinin kendinden sonra gelen “almak” fiiliyle kaynaşarak kıla almas > kıla'lmas, bara almas > bara'lmas vb. şeklinde kullanılması eserdeki ses olaylarından özellikle dikkât çekenlerdir.

Batı Türkçesindeki “olmak” fiili Doğu Türkçesinde “bolmak” şeklindedir. KMN'da da bu fiil genel olarak “bolmak” şeklindedir. Ancak bu fiil eserde 28 defa “olmak” şeklinde kullanılırken 10 defa “bomak” şeklinde kullanılmıştır. “olmak” şekli Doğu Türkçesi metinlerinde zaman zaman karşılaşılan bir durum olsa da “bomak” şekli pek karşılaşılan bir durum değildir.

Şekil bilgisi açısından KMN'da Klasik Dönem Çağatay metinlerinden farklı özellikler, eserin en belirgin dil özelliklerini oluşturmaktadır. Bu çerçevede eserin tamamına hâkim olan özellik ilgi eki ile ilgilidir. Klasik Dönemde nadiren görülen -nı, -ni ilgi eki bu eserde kurallaşmış durumdadır. Yani KMN'un ilgi eki -nı, -ni'dir. Klasik Dönemin asıl ilgi eki olan -nıᅇᅇ -niᅇᅇ bu eserde çok az kullanılmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki -nı, -ni aynı zamanda belirtme eki olarak da kullanılmaktadır. Yani -nı, -ni eki iki görevde kullanılmaktadır.

Şekil bilgisi açısından diğer önemli durum ise istek-emir birinci çokluk şahıs eki ile ilgilidir. KMN'da istek-emir birinci çokluk şahıs ekinin Klasik Çağatay metinlerinden farklılık arz ettiği

görülür. KMN’da istek-emir birinci çokluk şahıs eki –(a)lük, (e)lük’tür. Klasik Dönem metinlerinde ise –(a)lı, –(e)li, –(a)lınġ, –(e)linġ, –(a)lım, –(e)lim’dir.

Ekler açısından yukarıdaki iki husus dışında bazen görülen farklılıklar da bulunmaktadır. Bunlardan birincisi bildirme eki ile ilgilidir. Bildirme eki Klasik Çağatay metinlerinde –dur, –dür, –tur, –tür durur şeklindedir. KMN’da bu şekiller yaygın bir şekilde kullanılmakla beraber zaman zaman “ı” düşmüş olarak –du, –dü, –tu, –tü şekilleri de kullanılır. Eklerle ilgili bazen görülen ikinci husus ise zamir kaynaklı birinci çokluk şahıs eki ve iyelik birinci çokluk şahıs eki ile ilgilidir. Zamir kaynaklı birinci çokluk şahıs eki KMN’da, –miz’dir. Çok nadir –biz’dir. İyelik birinci çokluk şahıs eki olarak zaman zaman –ıbiz / –ibiz, –biz / –biz kullanılır.

–dı / –di görülen geçmiş zaman ekinin bir yerde zarf-fiil görevinde kullanılışıyla karşılaşılmıştır.

Arapça ve Türkçe eş görevli ya da eş anlamlı unsurların birlikte kullanıldığı görülür. Özellikle Arapça “misl” kelimesi ile Türkçe “dik” edatı çokça birlikte kullanılır.

Farsça izafet terkiplerinde izafet kesresi yerine zaman zaman ötre ya da vav kullanılarak “ü” sesinin verildiği örnekler vardır.

“iken” hem zarf-fiil görevinde hem de duyulan geçmiş zaman görevinde kullanılır.

“değilim” “değilimdir” anlamında ek-fiilin geniş zaman birinci teklik şahıs olumsuz şekli “**imem**” “**imemdür**” eserde dikkât çekmektedir.

Farsça izafet terkiplerinde Türkçe kelimelerin kullanılması, hatta Türkçe bir kelime grubunun Farsça izafet tekiplerinde kullanılması, Türkçe kelimelere Farsça birlik ya’sının getirilmesi KMN’un dil özelliklerindedir. KMN, söz varlığı bakımından oldukça zengin bir eser olup özellikle Farsça kelime ve unsurların yoğunluğu dikkât çeker.

Netice olarak Klasik Sonrası Dönem Çağatay Türkçesinin dil özellikleri, KMN esasında, Klasik Dönem Çağatay Türkçesiyle büyük ölçüde müşterek olmakla beraber önemli sayıda farklılıklar da bulundurmaktadır. Bu çerçevede Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi Klasik Sonrası Dönem Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini belirlemede önemli bir eser olarak karşımızda durmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDUGAFUROV Abdureşit (1971). **Meşreb**, Taşkent, Gafur Gulam Namıdagi Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.
- ARAT Reşit Rahmeti (1985). **Baburname**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ARAT Reşit Rahmeti (1999). **Kutadgu Bilig I Metin**, Ankara, TDK Yayınları.
- ARAT Reşit Rahmeti (1994). **Kutadgu Bilig II Çeviri**, Ankara, TTK Yayınları.
- ARAT Reşit Rahmeti (1979). **Kutadgu Bilig III İndeks**, İstanbul, TKAE Yayınları.
- ALPARGU Mehmet (2002). “Türkistan Hanlıkları”, **Türkler**, 8. Cilt, Ed. Hasan Celal Güzelvd., Ankara, Semih Ofset, s. 557-605.
- ATA Aysu (1988). **Nehcü’l-Feradis III Dizin-Sözlük**, Ankara, TDK Yayınları.
- ATALAY Besim (1986). **Divanu Lügati’t-Türk Dizini**, Ankara, TDK Yayınları.

- ATEŞ Ahmet, Abdülvehhab Tarzi (1962). **Farsça Grameri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Babarahim Meşreb (1994). **Mebde-i Nûr**, (Haz. Hacı İsmetullah Abdullah) Taşkent, Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası Fen Neşriyatı.
- Babarahim Meşreb (2004). **Dilim Deryai Nûrdur**, (Haz. Abdureşid Abdugafurov vd.), Taşkent, Gafur Gulam Namıdagi Neşriyat.
- BALA Mirza (1968). “İşan” **İslam Ansiklopedisi** Cilt:V, İstanbul, s. 1224-1226.
- BANGUOĞLU Tahsin (1986). **Türkçenin Grameri**, Ankara, TDK Yayınları.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER F. Sema (1996). **Muhakemetü'l-Lügateyn**, Ankara, TDK Yayınları.
- CAFEROĞLU Ahmet (1969). **Türk Dili Tarihi I, II**, İstanbul, Enderun Kitabevi.
- CANPOLAT Mustafa (2002) “Çağatay Dili ve Edebiyatı”, **Türkler**, 8.Cilt, Ankara, Semih Ofset, s. 769-776.
- COŞKUN Volkan (2000). **Özbek Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yayınları.
- ÇELİK Ülkü (1996). **Alf-şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn**, Ankara, TDK Yayınları.
- DEVELİ Hayati (1995). **Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar**, Ankara, TDK Yayınları.
- DEVELLİOĞLU Ferit (2006) **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 23. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları.
- DİLAÇAR Agop (2003). **Kutadgu Bilig İncelemesi**, Ankara, TDK Yayınları.
- DİLÇİN Cem (1983). **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları.
- ECKMANN Janos (1988). **Çağatayca El Kitabı**, (çev. Günay Karaağaç), İstanbul, İ. Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ECKMANN Janos (1998). “Çağatayca”, **Tarihî Türk Şiveleri**, Ankara, TKAE Yayınları, 3. baskı, s. 211-245.
- ECKMANN Janos (1996). **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Haz. Doç. Dr. Osman Fikri Sertkaya), Ankara, TDK Yayınları.
- ECKMANN Janos (1964). “Çağatay Edebiyatının Son Devri 1800-1920”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1963**, Ankara, TDK Yayınları, s. 121-156.
- ECKMANN Janos (1988). “Çağatayca Yardımcı Cümleler” **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1959**, Ankara, TDK Yayınları, s. 27-58.
- ECKMANN Janos (1963). “Çağataycada İsim-Fiiller” **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962**, Ankara, TDK Yayınları, s. 51-60.
- ENSARİ Muhammed Ali (1997). **Osmanlıca İmlâ Müfredatı**, İstanbul, Hayrat Vakfı.

- ERASLAN Kemal (1993). “Çağatay Edebiyatı” **İslam Ansiklopedisi**, 8. Cilt, İstanbul, TDV İSAM, s. 168-176.
- ERASLAN Kemal (1999). **Mevlana Sekkakî Divanı**, Ankara, TDK Yayınları.
- ERASLAN Kemal (1970). “Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı XVIII, İstanbul, s. 113-124
- ERCİLASUN Ahmet Bican (1984). **Kutadgu Bilig Grameri: Fiil**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (Editör) (2007). **Türk Lehçeleri Grameri**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (1996). **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (2004). **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (Komisyon Başkanı) (1991). **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, II**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ERGİN Muharrem (1992). “Doğu Türkçesi (Çağatayca)”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, TKAE Yay., 2. baskı, C. 2, s. 211-215.
- ERGİN Muharrem (1983). **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- ERGİN Muharrem (1995). **Osmanlı Türkçesi Grameri III**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERGİN Muharrem (2004). **Dede Korkut Kitabı I**, Ankara, TDK Yayınları.
- ERGİN Muharrem (1997). **Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer**, Ankara, TDK Yayınları.
- FIĞLALI Ethem vd. (1987). **Mezhepler ve Tarikatlar Ansiklopedisi**, İstanbul, Tercüman Yayınları.
- FİDANCI Mahmut (1994). **Şah Meşreb Menakıb-namesi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- GEDİK Sadi (2010). **Baba Rahim Meşreb’in Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi (İnceleme-Metin-Gramer-Dizin)**, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- GÜLEÇ İsmail (2003). “Meşreb’in Kitab-ı Mebde-i Nûr’u Mevlana’nın Mesnevî’sinin şerhi midir?” **İlmî Araştırmalar Dil ve Edebiyat İncelemeleri**, 16 (Güz 2003), s. 135–142.
- GÜLEÇ İsmail (2006). Influence of the Classics on Cultural Relations”, **Offprint from Kinship in Altaic World Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference Moscow 10-15 July 2005, Wiesbaden.**
- GÜLENSOY Tuncer (2000). **Türkçe El Kitabı**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- HACİEMİNOĞLU Necmettin (1992). **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul, MEB Yayınları.

- HACIEMİNOĞLU Necmettin (1991). **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HOFMAN H. F. (1969). **Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey** (Section III), Utrecht, Published By The Library of The University of Utrecht.
- İNAN Abdülkadir (1992). “Çağatay Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, TKAE Yay., 2. baskı, C. 3, s. 80-102.
- KAHHAR Tahir (2001). **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (nesir-nazım) (14, 15, 16. Ciltler) Özbek Edebiyatı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları
- KANAR Mehmet (1998). **Büyük Sözlük Farsça Türkçe**, İstanbul, Birim Yayınları.
- KARABÖRK Kazım (1995). **Şecere-i Türk Üzerinde Bir Sentaks Çalışması**, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KARAHAN Leyla (2007). **Türkçede Söz Dizimi**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- KARASOY Yakup (1989). **Şiban Han Divanı (İnceleme- Metin)**, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KARGI-ÖLMEZ Zuhul (1993). **Mahbubü'l-Kulub: İnceleme-Metin-Sözlük**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KAYA Önal (1989). **Ali Şir Nevayi Fevayidü'l- Kiber (İnceleme- Metin - Dizin)** Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KORKMAZ Zeynep (2007). **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, Ankara, TDK Yayınları.
- KORKMAZ Zeynep (2005). **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I, II**, Ankara, TDK Yayınları.
- KORKMAZ Zeynep (1992). **Grammer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları.
- KÖPRÜLÜ Fuat (1989). “Çağatay Edebiyatı”, **Edebiyat Araştırmaları 2**, İstanbul, Ötüken Neşriyatı, s. 82-193.
- KÖPRÜLÜ Fuat (1984). **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- KÖPRÜLÜ Fuat (1986). **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- KUNOS İgnaz (1902). **Şeyh Suleyman Efendi's Çağatay Osmaniches Wörterbuch**, Budapeşte.
- LİKOŞİN N. S. (1910). **Divane-i Meşreb**.
- MAHDUM Abid Nazır (1993). **Sufi Allahyar ve Sebatü'l- Acizin'i**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- MAMATRAİMOVA H. vd. (2007). **Ezgülükni Kuylagan Şair: Babarrahim Meşreb Hayatı ve İcadı**, Taşkent, Alişer Navaiy Namidagi Özbekistan Milliy Kütüphanesi Neşriyatı.

- MA'RUF OV Z. M. (1981). **Özbek Tilining İzahli Lügati I, II**, Moskova, Özbekistan SSP Fanlar Akademiyasi A. Ş. Puşkin Namidagi Til va Adabiyat İnstitutı Rus Tili Naşriyatı.
- MEVLANA (1988). **Mesnevi I-VI**, (çev: Veled İzbudak, Gözden Geçiren: Abdalbaki Gölpinarlı) İstanbul, Mili Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- NECIPOVIÇ NEVIÇ Emir (1995). **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü** (çev. İktil Kurban), Ankara, TDK Yayınları.
- NİYAZOV G., AHMEDOV K. (1994). **Babarahim Meşreb Mebdeyi Nûr Saylanma (gazeller müstezadlar)**, Fen Neşriyatı.
- ÖZKAN Fatma (1996). "Nevayî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyan-İslahat-ı Emlâhü's-Şuara Mevlâna Nevayî" bilig Bilim ve Kültür Dergisi Sayı:1, Bahar 1996, Ankara, s. 198-243.
- ÖZTÜRK Rıdvan (1997). **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, Ankara, TDK Yayınları.
- ÖZTÜRK Mürsel (1995). **Farsça Dilbilgisi**, Ankara.
- PALA İskender (1989). **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- SARICA Bedri (1996). **Allahyar Sufi'nin Fevzü'n-Necat'ı (İnceleme- Metin-Sözlük)**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- STEINGASS F. (1998). **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, Beyrut /Lübnan, Librairie du Liben Publisher.
- Şemsettin Sami (1996). **Kamus-ı Türkî**, İstanbul, Çağrı Yayınları.
- TOLKUN Selahattin (2001). "Meşreb (1640-1711)", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 454, s. 110-115.
- ULUDAĞ Süleyman (1990). **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Marifet Yayınları.
- ÜNVER İsmail (1993). "Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler", Ankara, **Türkoloji Dergisi** A. Ü. DTCF TDE Bölümü XI. Cilt, 1. Sayı, s. 51-90.
- YAMAN Ertuğrul, Nizamiddin Mahmud (1998). **Özbek Türkçesi - Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi - Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YAMAN Ertuğrul (2000). **Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması**, Ankara, TDK Yayınları.
- YUSUF Berdak, M. Mahur Tulum (1994). **Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi - Özbekistan Türkçesi**, İstanbul.
- YUSUF Berdak (1993). **Türkçe - Özbekçe ve Özbekçe - Türkçe Sözlük**, Taşkent/Özbekistan.

EK:

KİTAB-I MEBDE-İ NUR MESNEVİSİ'NDEN ÖRNEK METİNLER

- 2 3 Aşlağıl ney ni hikâyetler kıılır
Kim cüdâlığdın şikâyetler kıılır
- Ney vücūd-ı ʿarîf-i bi'llâhdur
Çıkısa neydin her şadâ dâna bilür
- Her zamân neydin çıkar şavt u şadâ
Bes kulağ salsas barısı bir nidâ
- 6 Kûze gerçi derzlık ʿayb-ı külâl
Bendeni ʿaybını kıılma tişlep al
- Bendeni ʿaybı Hudâ'mı ʿaybıdur
Kerde-i Allâh'ğa tîğ urmağ nedür
- Ança ihlâş irür saşa semer
Kim ki ihlâş bar şeytândın tapar
- 9 Her ne kişt itseş urar-sen ʿâkıbet
Her ne bed kılsaş körer-sen ʿâkıbet
- Hayr u şerni an-kader tahkîk kııl
Ey emînü'd-din meni pendimni bil
- Ser-girân eyler seni kibr ü gurür
Gerçi munda bilmeseş merg bildürür
- 12 Anda bilgenlerge sūd itmes dirîğ
Merg urgendin soğun boynuşa tîğ
- Bendelik kııl bolmagil bî-cüst ü cüy
Âb-rû tökmey tap'almaş âb-rüy
- Hem teniş barıça bu yolğa yügür
Yol haşardur saşy kııl ʿAbdu'l-Gafür
- 15 Yol yörürde her kışi saşy itmedi
Menzil-i dârü'l-beğâğa yetmedi
- Ey müsâfir sen seferni piş tut
Reh-güzer-sen gayrını dildin unut
- 3 Dil-güşâdur devr-iâfet-i nazâr
Mâni-i rehdür bu köp endişeler

Turkish Studies

- 18 Çıktı Mi'râc üzre nâ-geh Muştafâ
Evvel ü âhîrni bildürdi Hüdâ
- Ottuz üç miŞ söz şerî'at aydı Hâk
Ottuz üç miŞ söz tarîkat aydı Hâk
- Ottuz üç miŞ söz hâkîkatdın beyân
Sîne-i Aḥmed'ge Hâk kıldı nihân
- 21 Didi Hâk ey rahmeten li'l- 'âlemîn
Sen hâkîkat halkğa ifşâ kılmagin
- Sırr-ı cândın sözleme Bū Cehl'ğa
Bes tarîkatdın söz aygıl ehlğa
- Çün şerî'at şâh-râh-ı halkdur
Cümle-i ümmetke teklîf-i Ğafûr
- 24 Bahr-i rahmetdin saŞa birdim revâc
Hem mübeşşir hem münîr ittim sirâc
- Aç bu dergehni şeh-i rahmet-şinâs
Rahmetimdın behre algay 'âm u hâş
- Bu dalâletlerni halkdın dūr kııl
Mağrib ü maşrıkkğa şer' meşhûr kııl
- 27 Yol adaşkenlerge nāmımnı oqu
Ümmet aldıda kelāmımnı oqu
- Bu selâm-ı Hâk'mı Aḥmed aŞladı
Cānib-i Hâk'dın Muḥammed aŞladı
- Bāz-geşt kıldı cihānnı serveri
Cūş urdı dilde sırr-ı ekberi
- 30 Tüştü Mi'râc'dın uşal dānā-yı rāz
'Arş-ı a'zam sāyesidin ser-firāz
- Çār erkānnı münevver kııldılar
Cān meşāmımnı mu'aḫḫar kııldılar
- Ol Ebū Bekr ü 'Ömer 'Osmān'ğa hem
Sırr-ı cândın defter açtı bîş ü kem

Turkish Studies

- 33 Ol bu remzni şer'ge kıldı nihān
Tā muṭali' bolmasun her bed-gümān
- Bākī ḳalğan sırr-ı cānnı yārga
Aydı Aḫmed Ḥaydar-ı Kerrār'ğa
- Aldı Aḫmed'din anıŞ cānı sebaḳ
An-ḳader pür boldı nūrge sırr-ı Ḥaḳ
- 36 Cūş urdı ḳalbdin deryā-yı nūr
Himmetin aldıda ḫāşāk irdi Ṭūr
- Toldı deryā her beyābānge taşar
şad-hezārān kūh ḡāyibdin aşar
- Seyl kildi ṭāḳāt eyl'almas neheng
Zūd köçer aldıda bolsa çüb ü seng
- 39 Yoḳ idi hem-dem ki aytkey rāzını
Tapmas irdi maḫrem ü dem-sāznı
- 4 Ser-be-şahrā urdı vü boldı fenāh
Kördi yol üzre ḳazılğan ḫālī cāh
- Sīne ḫālī kıldı çehke Ḥaydar'ı
Çeh-i pinhān oldı şundaḡ gevhari
- 42 Ger töküldi çāhke bir ḳatre mey
Çün kögerdi boldı peydā anda ney
- Sırr-ı Ḥaḳ boldı munıŞ dik āşkār
Āşkārā eyledi ḫācet berer
- Tā ki ümmetlerge yetkey devleti
Behre algay çün bu gencdin devleti
- 45 Perveriş tapḳay bu baḫrdin ḫāş u cām
Nā-tamāmlar barçası bolḡay tamām
- Sa'y-ı ḳudret bendesidin urdı ser
Nevḫa-baḫş Ḥālīḳ'dur maḫlūḳ nevhager
- Fā'il ü mef'ül bu yerde boldı cem'c
Zūd yanar bir pūf bilen heftād şem'c

Turkish Studies

- 48 Her hüner muhtâc-ı kâsibdür devâm
 Kılma t̄aliblerdin ey Meħmed Nizâm
- Hikmet-i kâmil-i Ğudâ-yı ğayb-dân
 Kudretini ħalka k̄örsetti ‘iyân
- Bir şübânî barur irdi reh-güzer
 Teşnelik ğâlib bolup irdi meger
- 51 Dil-derîde rûh-remîde merd idi
 Zindelikdin pāk ħalbi serd idi
- Arş sarı açıp kefi dest-i niyâz
 Aytur irdi yâ İlâhî kâr-sâz
- Vakt-i mergimdür ħulûş-men yârî bir
 Vakt-i muztarlıkde sen dil-dârî bir
- 54 Dergehişde teşne-men rahmet-taleb
 Baş urup kildim yoluŞa ħuşħ-leb
- Sen müsebbib sen sebeb muhtâc-sen
 Cümle-i şâh u gedânı tâc-sen
- Seg neçük dergâhıŞa taptı şeref
 AŞa yitküdüŞ seg-i Aşħâb-ı Kehf
- 57 Yolda ħalĝan segge yitküdüŞ sebeb
 MaŞa hem yol başlasaŞ yoktur ‘aceb
- Kim ki taħsîn ħalsa ol mü’min imes
 Kudretiĝa ħâcet-i taħsîn imes
- Ey Kerîmâ yoknı sen bar eylediŞ
 Otnı İbrâhîm’ge ĝülzâr eylediŞ
- 60 Dâĝ-ı ferzend k̄örsetip Ya‘kûb’ge
 Renc ü mihnet k̄örsetip Eyyûb’ge
- İsm-i pâkiŞ cümlege müşkil-ĝüşâ
 Ey şifâ-baħş sendin izler-men devâ
- Hem-çünân aytur idi çeşm-i pür-âb
 Tâ ħayu yerdin ser urgey âftâb
- 5 63 ‘Arz işitildi uşandaĝ şâhke
 Yol yörer irdi yetüştü çâhke

Turkish Studies

- Dide açtı kıldı ol çehke nazar
Ser-girân irdi köründi bir şecer
- Hem-çünân kördi muşaffâ irdi ney
Nağş bolup her bergige Allâh hay
- 66 Kolda bar irdi şundağ tiğ-i tünd
Kırkıp aldı ol neydin buğund
- Teşne irdi aldı ağızğa şübân
Boldı peydâ mû-be-mû râz-ı nihân
- Kim işitti cism ü cândın kol yudı
Terk kıldı hânmandın kol yudı
- 69 Kim ki boldı ol şübânı hem-rehi
Râz işitti kıldı ol kâlib tehî
- İrkeşip çün keynidin vahş u tıyūr
Nâlesidin deşt ü şahrâ ğarq-ı nūr
- Sıgmas irđi küh u deştğa râzı hem
Sūr-ı İsrâfîl idi âvâzı hem
- 72 Ger yetiştı sem'-ı Aħmed'ge bu râz
Bir şübânî râz-ı Ğağ'ğa ser-firâz
- AŞa eāşık mübtedî vü muntehî
Râzıdın eālem bolup kâlib tehî
- Bildiler kaydın ser urdı bu ğurüş
Sîne-i Aħmed be-ğâyet urdı ğuş
- 75 Teklîf ittiler şübânı ol resûl
Mehdî-i İslâm hâdî-i sübül
- İltip irdi kim bu merdni keyf-i mey
Bî-ğod u mest ü dehânıda çü ney
- Yaka çâk u dil-derîde ser-firâz
Çalar irdi neyni bâ-süz u güdâz
- 78 Cân peygâm-ber bu sırnı aŞladı
Neydin âvâz-ı nefirni aŞladı

Turkish Studies

- Aydı peygām-ber bu sırnı evveli
Bu rumūz neydin imes rāz-ı Alī
- Ser-ber urgendür ‘Alī’ din feth-i bāb
Verne çün pūşīde irdi āftāb
- 81 Şīrlerni kārige rūbā neçük
‘Arş fākat eylemes vezmīndü yük
- Saldılar ol merdni bargin yolıge
Aldı Aḥmed ‘ışq-ı nābın ḳolıge
- Ança esrār irdi neydin aldılar
Güft ü gūyı bar idi bend saldılar
- 84 Kitti andın genc-i nūr-ı sermedī
Bayaki aytkenlerini aytmadı
- şad-zebān bar irdi ol hem lāl güng
Ney-şekerdin ḥālīdür bī- ḳudretüŞ
- Hikāyet
- 82 Hıvāce’ī bar irdi ol tüccār idi
Hem ḥasīs ü ebleh ü bī-kār idi
- Ḥalvet izlerdi pişürse āş u nān
Tā muṭali- bolmasun dip kār vān
- 3 Dūr tüşerdi kār vāndın dem-be-dem
Yetti miŞ ü altı yüz toḳsan ḳadem
- Tā meni nānımnı kişi körmesün
Dīg ü dīgdānımnı kişi körmesün
- ‘Ādeti şundaḳ idi himmetke pest
Ey Ḥudāyā birme bī-himmetke dest
- 6 Gerçi şundaḳ irdi şāḥib-kār idi
Yüklerini ihtiyātı bar idi
- Bir şebī zulmet aŞa yol başladı
Köp şütür hürküp yükini taşıladı
- İmdi tenhā-merd neçük yol açadur
Birini artkende biri ḳaçadur

Turkish Studies

- 9 Boldı ser-gerdān tenhā bī-refīk
Dest taptı aŞa kıtā'u'l-tarīk
- Bār naqđını şütürlerni heme
Dest-gāh u bār-ı pürlerni heme
- 83 Bolsa irdi ol cemā'at aldıda
Hiç düşmen aŞa tigmesdi dīde
- 12 Kim ki şer'din dūr İmāndın dūrdur
Mişl-i hıvāce kārvandın dūrdur
- Ey Hūdāyā iltemiz bār-ı İmān
Bārımıznı sen özüŞsaqla emān
- Zāt-ı pākiŞ bolmasa bizge refīk
Dest tapar şeytān-ı kıtā'u'l-tarīk
- 15 Bendeni aḥvāli çün bolğay o vaqt
Başke tüşken soŞ belādur rüz-ı saḥt
- Hiç kim İmīn imes ḥalk reh-güzer
Ba'zı pā-bend ba'zı ser-bendni üzer
- Aşlağıl bu sözni ey Meḥmed Ğulām
Ādemī dünyāda esb-i bī-licām
- 18 Ba'zı ra'yet ba'zışāh ba'zı vezīr
Cümle bardur hem eceldin nā-güzīr
- Hāli munda ḥalk-ı sāhib-iḥtiyāt
Taşla çarlar vaqt-i ḥalknı Kirdgār
- Köp firāvān ni'met ü engūr yip
Dest-i kudretdin tamāmıŞ loqma yip
- 21 Ba'zı müflis ba'zı sāhib-gīr ü dār
Her şey' öz vaqtide sāhib-iḥtiyār
- Şāh bar u şāhdın ḥalk bī-ḥaber
Ba'zı evkāt şūmī vü hem gāv ḥar
- Her kecīdin munda tāb alsam kerek
Bendelikde Hāq'm bilsem kerek

Turkish Studies

-
- 24 Kecni tābını alur nār-ı dūrüşť
Bendelikde kimge ki kem bolsa zışť
- Çüb-ı kecnı tābını āteş alur
 Toğrı bolgen soŞra üstte ęol salur
- İgrilik köp kıлма bı-cā kārı bar
 Kim ki kec boldı yolıda nārı bar
- 27 Rest-gārı cümle sendin ey Hūdā
 Kārımız girdārımız ‘ayn-ı riyā
- Ejdehāmız bardu dūzahı yutar
 Toymadım dip bāz ümıdi tutar
- Bende mızān u hisābın biledür
 Bir cebın dik cānıge cebr kıladur
- 30 Belki bilmeydür bular kerdür meger
 Bilse kılmas özini ehl-i saęar
- Çün bularnı bilgeni bilgen imes
 Āşke tüşken soŞ peşımāndur meges